

Војин Калинић

докторанд

Политичка делатност Никодима Милаша у Далмацији

Сажетак: Име Епископа др Никодима Милаша (1845–1915), углавном се веже за његов непроцењиви допринос који је дао Канонском праву и које се употребљава у свим Православним Црквама. Кроз цео његов животни век, научни рад је био јаког интезитета, о чему нам сведоче бројна писана дела. Али са друге стране, Милаш као свестрана личност активно се бави и политиком у Далмацији, што овај рад и жели да покаже. Далмација тада Аустријска покрајина, те у којој живе три народа два словенска: Срби и Хрвати и један романски Италијани улази у нове политичке културне и др. турбуленције (национално буђење, народни препород). Седамдесетих година 19. века долази до промене политичког курса народне странке коју заједно чине Срби и Хрвати. Наиме, вођство преузима ултра-клериклана хрватска струја која озбиљно нарушава српске интересе негирајући српски идентитет у Далмацији. Заједно са осталима првацима Срба тог времена у Далмацији попут Љубомира Вујновића, Саве Бјелановића и др., учествује у политичким активностима, састанцима, скуповима, пише политичко-полемичке чланке, тражи нове политичке савезнике итд. Милашева политичка делатност доживљава кулминација када заједно са осталим првацима оснива српску странку и Српски лист 1880. год, како би боље заступали интересе свог народа.

Кључне речи: Далмација, Никодим Милаш, Срби, Хрвати, Италијани, народна странка, српска странка, аутономашка странка, Српски лист.

Када се у Далмацији почела будити народна словенска свест, млади Милаш је похађао задарску гимназију. Установљен је далматински земаљски сабор, у коме се од његовог настанка почела развијати политичка борба између две странке; словенске (Народна странка) и италијанске (аутономашка). Прва се залагала за сједињење Далмације са Хрватском, док је друга тежила да Далмација остане самостална. Неколико истакнутих првака словенске странке, који су били и заступници у сабору, попут: Михе Клајића, Пулића (који је био управитељ гимназије), Ф. Данила, попа Ивчевића и др., радили су као професори у задарској гимназији. Често би били прогањани, пензионисани или премештени из Далмације, због својих политичких убеђења.

Између ученика у гимназији створиле су се две струје по угледу на оне у сабору. Сви ђаци који нису били Италијани били су на страни својих прогањаних професора, међу њима је био и млади Никола Милаш. Ученици би често приређивали бурне овације својим професорима у сабору и ван њега, тако да су често морали трпети дисциплинске казне. Како сам Милаш каже: „три сам пута и ја морао да издржим такве казне“¹ (био је подвргнут затворским казнама од по неколико сати).

¹ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, стр.20.

Борба за народна права почела је у Далмацији 1848. године, али се тек почетком 60-их година почела развијати у модернијим облицима, у којима је на темељу новог устава Монархије и народ почео да узима активније учешће у политичком животу државе. У тој народној борби за своја права Срби и Хрвати су били на истом фронту, сачињавајући једну јединствену политичку снагу оличену у Народној странци.

Присталице Народне странке — народњаци, понекад су називани и анексионисти због свог залагања присједињења Далмације са банском Хрватском. Залагали су се и за увођење народног српскохрватског језика као службеног језика у све јавне установе у покрајини. Међу присталицама ове странке налазили су се припадници национално освешћене домаће интелигенције из редова племства, трговаца и свештенства, углавном нижег. Њихова улога је била кључна у буђењу, развијању и усмеравању народне свести, стога можемо закључити да је Народна странка била главни носилац и реализатор народног препорода.

Јужнословенска идеја је све више јачала међу њеним народима. Ту идеју је заступала Штросмајерова Народна странка у Хрватској, али и српски политичари у Кнежевини Србији под влашћу кнеза Михајла Обреновића. Ова два јака фактора нарочито су утицали и на далматинске политичаре који су прихватили идеју о братству јужнословенских народа.

Приморски Срби су били међу првима када се почела оснивати Народна странка у Далмацији. То су им увек признавали Хрвати, наравно, они непристрасни. Заједница Срба и Хрвата у почетку је била потпуна и искрена и заснивала се на међусобном поштовању.

Отварањем „народних“ и „славјанских“ читаоница, у којима су се пропагирале мисли о народним правима, нарочито што се тиче народног језика у школама и у јавним надлештвима, јавном штампом и јаком пропагандом у народноме духу, коју су у католичком делу народа водили млади народни католички свештеници и народни учитељи, идеја о народном буђењу добијала је све више маха и придобијала све већи број присталица.²

Све је то природно утицало и на политичке изборе за Далматински сабор 1870. године на којем је Народна странка победила, добивши 25 мандата насупрот аутономашкој која освојила 16 мандата.

Међутим, поменута слога између Срба и Хрвата трајала је све до прве победе на далматинским изборима. Ова победа пада у заслуге приморских Срба, а посебно тадашњег енергичног бокељског српског посланика Стевана Љубише, који је знао приказати у Бечу потребу за јачањем Народне странке, како би се народ задовољио и учврстио у вери, да бечка влада кроз италијанске аутономисте неће даље пречити развићу природних његових народних права. Приморски Срби могли су се тада надати и веровати да ће овај догађај још јаче консолидовати српско-хрватски склад у Далмацији, и да ће заједнички и у братској слози моћи сада и Срби и Хрвати радити слободно за добро своје земље.³

Међутим, догодило се обрнуто, почеле су прве несугласице у српско-хрватским односима. Чим је Народна странка добила већину у сабору, почела се међу хрватским посланицима истицати клерикална струја, коју је предводио посланик дон Михо Павлиновић. Он је хрватским посланицима наметнуо свој ауторитет, вољу и надзор.

² Лујо Бакогић, *Срби у Далмацији*, стр. 57.

³ Никодим Милаш, *Успомене из првих година српској политичкој животи у приморју*, Љубљана 1995, стр. 4.

Део хрватских аутора (после Другог светског рата) кривио је Павлиновића за то што је проповедао клерикалне и националистичке или чак шовинистичке паролe, те је изазвао код Срба обрнуту реакцију, што је битно утицало на развој српске идеје и довело до касније поделе. Сарајевски историчар Раде Петровић у својој опширној студији посвећеној националној идеји у Далмацији представља стајалиште да је развој српске свести и националне идеје био у одређеном смислу одговор на изазов са хрватске стране.⁴ Постоје мишљења да је српска реакција уследила након формулисања и након објављивања програма 1869. године.

Већ на првим састанцима Далматинског сабора 1870. године почеле су прве нетрпељивости хрватских против српских посланика, предвођене Павлиновићем.

У својој књизи *Хрватски разговори* заступао је концепцију хрватског политичког народа, на основу које је тврдио да Срби у Хрватској могу бити само „Хрвати источне цркве“⁵, да је „Хрват онај који живи у хрватској држави, а „Срб онај који живи у Србији“.⁶ Залагао се за Хрватску која би обухватала Хрватску, Славонију, Далмацију и Босну и Херцеговину, наравно под круном Хабсбурга.

Убрзо је Павлиновић проширио свој утицај и на *Narodni list* који је био орган и који је и основала Народна странка. *Narodni list* се прво звао *Il nazionale* и почео је излазити 1860. године на италијанском језику. Уредник овог листа био је Натко Нодило, један од водећих интелектуалаца у Далмацији тог времена. Потпуни Југословен, који никада није правио разлику између Срба и Хрвата, и који је једне и друге једнако љубио — он је био најсјајнији тумач идеја Народне странке, и док је он био уредник тог листа, трајала је слога и сложан рад Срба и Хрвата у Далмацији.⁷

Дон Јурај Бјанкини преузима уредништво *Narodnog lista* 1871. године. Он је био под утицајем Павлиновића, са којим је заједно у Народну странку унео клерикално-хрватски дух. Тада су преко овог листа почели напади на Србе кроз читаву 1871. и 1872. годину, хрватски сепаратизам све је више почео избијати на видело. Наиме, *Narodni list* је негирао постојање српског националног бића, пишући да је Далмација хрватска земља, те да њено национално обележје може бити само хрватско.

Слободоумнији Хрвати који нису били под утицајем Павлиновића нису могли сузбити ове нападе на Србе. Ова околност, наиме, што слободоумнији далматински Хрвати нису одобравали Павлиновићево становиште прамa српству, тешила је далматинске Србе да можда неће превладати у Народној странци Павлиновићев дух, и гајили су наду да ће опет моћи успоставити пређашњи склад између Хрвата и Срба у Далмацији. Били су на опрезу, али се ипак нису хтели делити од Хрвата, и остали су и даље у Народној странци.⁸

Када су почели напади на Србе преко *Narodnog lista*, један од посланика кога су бирали српски бирачи из Книна, др Ловро Монти иступио је из сабора и царевинског већа. У својој брошури *Зашио сам истиуио из Сабора и из царевинској већа* јасно је подвукао да је „поповско-хрватски“ табор покварио односе у Народној странци, јер је својом нетолерантношћу изазвао раздор између Срба и Хрвата.⁹ Иако су ти попови порицали да у Хрватској има Срба, Монти каже; „Да и у Хрватској нема Срба ја бих желио нек се дио Хрвата претвори у Србе, нека је и та свеза

⁴ Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva ka modernoj srpskoj i hrvatskoj ideji*, Zagreb 2006, str. 159.

⁵ М. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, str. 173.

⁶ Исто, стр.173.

⁷ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији*, стр. 48.

⁸ Никодим Милаш, *Успомене из првих година српској политичкој животи на приморју*, стр. 5.

⁹ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији*, стр. 65.

свеже са осталим народом што је ван царевине, а камо ли, кад их већ има, жељети да их нестане из Хрватске“.¹⁰

Једини који је тада јавно устао и имао другачије мишљење од осталих Срба посланика у Сабору, био је Стјепан Митров Љубиша (1824–1878), који је од 1870. године био и председник Далматинског сабора. Он је јасно уочио да се Народна странка, чим је потпала под утицај клерикалне хрватске струје, више од ње неће тако лако ослободити. Остали Срби у Сабору покоравали су се дисциплини страначког клуба. Али је зато уз њега била већина виђенијих приморских Срба, а на челу су им била два задарска професора: Љубомир Вујновић и Никодим Милаш.¹¹

Године 1872. Милаш се враћа из Русије у Далмацију и одмах се јавно укључује у политичку борбу у име заштите српских интереса. Пошто у то време Срби нису имали својих листова да би бранили своје ставове, писали су по листовима из окружења. У почетку писало се у тршћанским италијанским новинама. У јесен 1872. и у почетку 1873. године написао је Милаш три дописа у тим новинама¹² у којима брани Љубишине ставове, а нарочито његово гласање у царевинском већу за владину основу закона „о избору за невољу“.¹³ Ово Љубишино гласање Павлиновић ће да искористи након неколико година за његово уклањање са места председника сабора. Писао је Милаш поред осталих, и у новосадској *Засјави* и *Гласу Црногораца*. Њихове дописе радо су читали далматински Срби, али су у исто време навели *Narodni list* да још отвореније напада српство у приморју.

Незадовољство Срба северне Далмације политиком Народне странке и нападима преко *Narodnog lista* кулминирало је пред парламентарне изборе 1873. године, када се постављало питање кандидата за народног посланика за Бечки парламент. У изборном котару Задар — Паг — Раб — Бенковац — Обровац — Кистање одлучивали су гласови српских бирача који су били у апсолутној већини, нарочито гласови обровачке и кистањске општине.

Обровачки Срби на челу са општинским начелником, Владимиром Симићем договорно са кистањским Србима код којих је највећи утицај имао архимандрит Јеротеј Ковачевић, условили су тадашњу кандидатуру кандидату Народне странке Михи Клајићу. Тражили су од њега као власника *Narodnog lista* и шефа странке да спречи даље нападе на Србе преко овог гласила. Глас Срба из поменутих општина био је одлучујући на изборима, у противном победио би аутономашки кандидат. Клајић се одазвао њиховом позиву и написао је писмо В. Симићу у коме је дао следећу изјаву:¹⁴

„Ви знате добро, да сам и сам Србин, поријеклом из Захумља, као што сте и ви сви у Буковици, те је сувишно да вам шта више разлажем о мојим српским осећањима... Што се тиче оних појединих увриједа нанесених српској народности у *N. Listu*, ја вас свечано уверавам, да одсада не ће више никада бити напечатано у *Narodnom Listu* што би могло увриједити Србе. А моје ће особито старање бити, да ви не будете имали повода жалити се на писање онога листа. При томе особито ћете ме обавезати, ако ме упозорите сваки пут, кад нађете какво мјесто у листу, које није по вољи Србима. У осталом знајте још и то, да Павлиновића више нема овдје“.¹⁵

¹⁰ Исто, стр. 65.

¹¹ Никодим Милаш, *Успомене из њрвих јодина српској јолиничкој живојна на јриморју*, стр. 6.

¹² Исто, стр. 7.

¹³ Исто, стр. 6.

¹⁴ Део Далмације, Бенковац, Обровац, Кистање, Скрадин и један део книнске општине назива се Буковица.

¹⁵ Исто, 8.

После ове Клајићеве гаранције и интервенције у *Narodnom Listu*, буковички Срби дадоше му свој глас помоћу којег и беше изабран за посланика. Међутим, његов мандат није верификован због некакве неправилности.

Али *Narodni List* је после кратке паузе обновио нападе на Србе, које је нарочито огорчио чланак *Tajni i neiskusni šapuri*¹⁶, у ком можемо прочитати да „у хрватској земљи Србин шта да тражи“¹⁷ што је значило да се српском народу оспорава право на национални опстанак.

Срби су веровали Клајићу, али су исто тако знали да он не може много да учини јер је главну реч у Народној странци водио Павлиновић обнављањем напада, те буковички Срби одлучише да се више неће задовољавати празним обећањима пред изборе.

У октобру 1873. године у манастиру Крка одржан је састанак Срба северне Далмације под председништвом архимандрита Јеротеја Ковачевића. Међу позванима били су и тадашњи задарски професори Вујновић и Милаш, који су заговарали тврђу струју у одбрани српских интереса на приморју. Сматрали су да Срби треба да истакну свог кандидата на предстојећим пролећним изборима. Другу струју чинили су Владимир Десница и Владимир Симић и она је била за поновни споразум са Клајићем, али под одређеним условима. На овом састанку је одлучено да се састави одбор од једанаест угледнијих Срба, којима је поверено да воде разговоре са Народном странком о даљој сарадњи, наравно под одређеним условима.

Кад су у јануару били расписани нови накнадни избори Клајић се обратио буковичким Србима да му подаре гласове. Одбор једанаесторице је саставио и упутио писмо да ће гласати за њега, али под следећим условима:

1. „Да опоречете јавно и прије избора кроз *Narodni List* увриједе нанесене Србима у Далмацији, признавајући их равноправним у имену, језику и слову са Хрватима, и пазећи у будуће да се не би покрао у онај лист какав уврједљиви чланак против ма кога од ова два живља у Далмацији, који морају сачињавати одређену цјелину.
2. Да удаљите на вријеме клерикалце са уредништва *Narodnog Lista* и да буде изабран за уредника човјек независан и слободоуман, како би се са тијем начином умирили узружани духови.
3. Да се заузмете да буду уведена ћирилска писмена у све јавне учione, ради узајамности свеславенске, као обавезна наука.“¹⁸

На ово писмо одбора Клајић је оговорио 23. фебруара исте године писмом, у којем уосталом каже да за њега нема разлике између Хрвата и Србина, те да су они исти и равноправни народи, те да ће се он увек залагати за њихову слогу.

Клајићев одговор изазвао је подељена мишљења међу једанаесторицом. У Милашевим успоменама не спомињу се поименце који су чланови једанаесторице били против прихватања договора са Клајићем, али можемо да претпоставимо да су то били Милаш и Вујновић који су представљали тврђу струју у одбору.

Захваљајујући залагању Владимира Симића, Владимира и Данила Деснице и других истакнутих првака, Буковица је на накнадним изборима (10. марта 1874) поново са великом већином гласала за Миха Клајића и знатно допринела његовом избору за посланика Аустријског парламента.¹⁹

¹⁶ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 229.

¹⁷ Н. Милаш, *Успомене из њрвих година срјској њолийичкој живојиа на њриморју*, стр. 10.

¹⁸ Исто, стр. 12.

¹⁹ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 230.

Ова победа је значајна из разлога што ће убрзо почети нови сукоби, који ће још више заострити већ уздрмане односе између Срба и Хрвата у Далмацији. Ти сукоби ће донети нову политичку реалност, распад Народне странке на Хрватску и Српску странку, које ће бити засноване на националном принципу.

Јачање католичког клерикализма у Далмацији природно је проузроковало реакцију и јачање православног клерикализма. Милаш сам признаје да је у младости имао искључиво научне амбиције, али да су га други увукли у политику кад је дошао у Задар. То се посебно односи на његовог пријатеља и сарадника у задарској богословији проф. Љубомира Вујновића који је био још ватренијег темперамента од Милаша. На политичку сцену је иступио са једном анонимном полемичком брошуром *К њишању српско-хрватском у Далмацији* чије ауторство му приписују Сава Бјелановић у књизи *Дон Михо на бранику* и Милаш у својим *Успоменама*. У тој брошури Вујновић оштро критикује десну струју Народне странке због њене изразито клерикалне оријентације која штети даљем развоју народне борбе у Далмацији. Критикује опортунистичку политику Народне странке после победе над аутономашима на изборима за Далматински сабор 1870. Затим тврди да неки „саборски прваци застрањују и у извањским (наспрам владе) и у унутрашњим (наспрам народних потреба) питањима народне политике, и тијем заводе готову сву саборску већину на фалични пут.“²⁰

Ову политичку брошуру Милаш је подржао, као и већи део Срба у приморју. По Милашу, она је била објективна и прожета чистим ставом према словенској мисли са жељом да Народну странку скрене са странпутице. Ова брошура је наишла на жестоке нападе од стране *Narodnog Lista*, што је наравно изазвало Србе на њихово даље и одлучније политичко деловање.

После Божића 1875. године одржан је састанак српских првака на коме је одлучено да се одштампа и пошаље позив свим Србима у Далмацији и Боки ради уједињења и заједничког политичког деловања у име српских интереса. Уосталом, у том позиву пише: „Нама Србима тлачи се сада од стране Хрвата народност наша, нијече нам се име и биће и руже наше најсветије установе. Ради тога ми доље потписани налазимо за свету дужност да подигнемо глас свој... Нијечу нам име народно, казујући да смо ми ‘допузи’ у ову земљу и да ‘морамо или душе у се, или ће с нама у Добручу или под Видин’... Треба да сви пред очима имамо, да је сада доба, кад је аустријска држава измјенила онај стари систем, и да су нам државним уставом гарантована народна права. — На позиву су овом потписани: В. Симић, оброчачки начелник, В. Десница, А. Кнежевић, М. Урукало, Г. Јарић, С. Калинић, П. Самарцић, Ј. Олујић, М. Кнежевић, Ћ. Радуловић, Н. Олујић, Н. Угрица, Д. Десница, Т. Мацура, Н. Павасовић, Л. Кундајица, Љ. Вујновић и Н. Милаш.“²¹

Из свих крајева Боке и Далмације одазваше се Срби овом позиву. Тада се истакла мисао о потреби оснивања засебног српског органа, али се та мисао тада још није могла реализовати. Српска омладина, а међу њима нарочито студент бечког универзитета Сава Бјелановић, почели су се интересовати за поменути идеју.

Током 1875/76. године почело је интензивније одржавање састанака на којима су се окупљали приморски Срби. Иницијатори тих састанака били су Љ. Вујновић и др Лазо Томановић који су се почели активније залагати за оснивање српске странке у приморју. У тој својој акцији позвали су и Милаша да им се активније придружи, на шта је он и пристао.

²⁰ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 15.

²¹ Исто, стр. 19.

Ова ативност приморских Срба изазвала је нападе хрватских листова, међу којима је предњачио *Narodni List*. Уз те нападе пристао је тада и један протојереј, Јован Сундечић из Истре који је преко једног чланка у *Narodnom Listu* директно напао двојицу задарских професора, Вујновића и Милаша, како они подривају српско-хрватску слогу у Далмацији и како им је циљ да оснују црквено-српску странку. Уз Сундечића су поред Хрвата били стали и неки приморски Срби. Како Милаш сам каже у својој Аутобиографији: „Противу ове слоге ја нијесам никада био, него сам устајао противу оних далмагинских Хрвата, који су порицали Србима у Далмацији њихову националну индивидуалност.“²² За одбрану те своје мисли Милаш је у то време писао у цетињском *Гласу Црногораца* и новосадској *Засџави*.

У свом чланку *Црквено-српска сџранка у Далмацији у Засџави* из фебруара 1877. године Милаш одговара Ј. Сундечићу и брани своје ставове пишући: „Није доста нама Србима у приморју, што сваког часа имамо одбијати нападаје разних непријатеља српског имена, него сад ево морамо да се бранимо и од једног тобож православног Србина, који нас криви с тога, што Срби у својој домовини хоћемо да будемо...

„О црквено-српској странци у Далмацији ми Срби свечано изјављујемо, да нисмо никада ни помислили, због најпростијег разлога, што знамо, да је то највећа бесмислица, која се уобразити може. Ми од никога не кријемо да тежимо, да у народу нашем чисто српске осјећаје пробудимо, да се међу собом ујединимо, и да уједињени и свијестни себе, приволимо свакога, да нас шује и да нам наше највише светиње — име и језик српски — не гази; шта више, ми пред целим свијетом читујемо, да ћемо све силе наше употребити да у сваком Србину на приморју пробудимо чисто српску свијест, да се сви под једном заставом народном ујединимо, како би снажни били отпор дати свакоме, који би се усудио порицати нам нашу српску народност. А ако тај наш рад има да створи српску, у правом смислу, странку на приморју, нека буде и тако, — али да ми намеравамо створити некакву црквену-српску странку, то је мисао, која се само у поетичкој глави попа Јове зачети могла, а која је међутим од нас, неизмјерно далека. Покрет наш српски изазван је тежњом да се ослободимо од притиска од *сџране* и небраће наше, тежњом дакле о слободи.“²³ Даље Никодим Милаш пише да је „узвишени појам о слободи свима пред очима и под егидом њеном напред ће се у раду ступати. Потпуно свјесни савременог правца у националним питањима, тачно се схвата да је неразборито и потпуно смртоносно за сваки народни покрет, кад се мешају са политичким питањима, и при тој свести, они отворено најављују и пријатељу и непријатељу свом политичком, да о Српској странци у Далмацији са црквеним колоритом нису никад ни помислили, а ‘мисао’ попа Јове одбијали су као тенденциозну инсинуацију, као непоштену потвору против свог рада.“

Овај Милашев чланак објављен у *Засџави* анонимно потписујући се словом М. значајан је јер су напади на српско политичко деловање у приморју од почетка били окарактерисани као строго клерикални. Милаш јасно наглашава да религиозна питања морају да буду одељена од политичких у савременим политичким правцима или ће у супротном бити „смртоносна“. Странка у којој су ова два питања испреплетана је Народна, те је баш то један од кључних разлога што су се Срби активније ангажовали у одбрани својих интереса у Далмацији.

Демантујући да има намеру да оснива клерикално-православну странку, Милаш пропагира идеју да се оснује општесрпска странка под паролом „Срби на окуп“!²⁴

²² Н. Милаш, *Аутобиографија*, стр. 46.

²³ *Засџава*, 1877. год., година XII, бр 21.

²⁴ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација*, стр. 274.

Још два чланка у *Гласу Црнојораца* из 1877. године под називом *Српски заступници на далматинском сабору*, чији је аутор Милаш, изазвала су нападе од стране *Narodnog Lista*. У њима Милаш позива српске посланике да направе свој клуб у сабору, како би лакше бранили српске интересе у приморју. Наиме сви српски посланици припадали су хрватском клубу, осим др Лазара Томановића. „При договарању са Хрватима не смију српски заступници ни за један час изгубити из вида значај Срба на Приморју, и памтећи оне гласовите ријечи *Narodnog Lista*: 'Srbin šta da radi na hrvatskoj zemlji', они увијек морају имати пред очима шта је изазвало данашњи покрет на Приморју, и клонити се као живог огња, теорије истоветовања српског имена са хрватским.“²⁵

Никодим Милаш каже: „Како не би неки слободоумнији Хрват узео да пише да помири и да спречи расцеп у Народној странци, пера се ухватио Павлиновић да у *Narodnom Listu* осуди ове чланке, назвавши писца 'новим Марком од Ефеза'“.²⁶ Милаш је на овај Павлиновићев напад узвратио поново у 14. броју *Гласа Црнојораца*.

У полемици између *Narodnog Lista* и *Заставе*, која је постајала све оштрија од пролећа 1879. године, а у којој је најчешће суделовао професор теологије православног семеништа у Задру, Никодим Милаш, извлачено је оружје великог калибра. Уредништво *Народни листи* није *Застави* могло опростити то што њега и особе са њим повезане назива „већим хрватским шовинистима него су у Загребу“. Према оцени *Заставе*, ти су људи толико збуњени да се „радују неуспеху Србије и Црне Горе“. Узвраћајући истом мером, *Народни Листи* тврдио је да међу Хрватима и Србима надаље влада слога и само мала „шака ипер-Срба“ далматинских, дописника *Заставе*, покушава је помутити. Народњачко је гласило тврдило да и даље сматра Хрвате и Србе једним народом, као и то да ће, третирајући Далмацију „по нарави и по повјести дијелом Краљевине Хрватске“, тежити остварењу целовитости тог краљевства.²⁷

Проблематику српско-хрватских односа у другој половини XIX века у великој мери условљавало је питање Босне и Херцеговине, око ње су се отимале и једна и друга страна; Хрвати су настојали да је посредством Аустро-Угарске увуку у своју интересну сферу, а Срби, надајући се коначној пропасти Турског царства чија је моћ била на заласку, будућност Босне и Херцеговине видели су у оквирима српске државе.²⁸

У току босанскохерцеговачког устанка долази до оштрих сукоба Срба и Хрвата у Далмацији. Када је на темељу одлука Берлинског конгреса аустријска војска 1878. године ушла у Босну и Херцеговину, *Narodni list* поздравио је ту чињеницу с весељем уз уверење да означава потпуно ослобођење хришћанског становништва.

Питање око Босне и Херцеговине довело је стајалишта Срба и Хрвата до јасне поларизације, тако да је сваки вид помирења био готово немогућ у тим временима.

Напади на српски покрет у Далмацији од стране хрватских политичких вођа и њихових гласила, којима су се придружили и неки Срби као што је поменути Јово Сундечић, нису престајали, тако да се од њих морало бранити готово сваки дан. Сви ови разлози дали су повод одржавању једног великог скупа у Кожловцу у јесен 1878. године, на коме је учествовало око тридесет виђенијих Срба из Обровца, Киस्ताња, Бенковца и Задра, а међу њима био је и Милаш. На том састанку дуго се расправљало о текућим проблемима. Утврђено је било:

²⁵ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 31.

²⁶ Исто, стр. 31.

²⁷ Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, стр. 234.

²⁸ Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији*, Београд 2001, стр. 132.

- „1. обавестити дотичне да српски политички покрет на Приморју има задаћу да буди народну српску свест, независно од вере, којој припадају они, који се осећају Србима; а одбрану православне вере од иноверских напада оставити православним свештеницима, да они на zgodни начин и црквене листове то чине. Према томе, обзнанити све и свакога, да приморски Срби, у смислу постојећих државних закона у Аустрији, стоје на првом месту уз општу слободу савести.
2. обзиром на постојеће народне прилике у Транслитави, отворено и јасно изјавити, да су приморски Срби противни здружењу Далмације са Славонијом и Хрватском, док постоје данашњи државни односи у Монархији.
3. обзиром на отворене нападе хрватске штампе на српство и на изричну негацију српства у Приморју; обзиром даље на то, што се окупација Босне и Херцеговине тада могла већ сматрати делом свршеним, и што Хрвати објављују, да су те земље по историјском хрватском праву хрватске земље заједно са свим јадранским приморјем, и да ту Срба нема, него да је сав народ у Босни и Херцеговини и Далмацији хрватски, који се разликује само по вери, утврђено је било најодлучније бранити пре свега народну српску индивидуалност на приморју, а посредно и у Босни и Херцеговини.
4. утврђено је било, да сви Срби на Приморју морају сложено и заједнички радити да се сузбију хрватски напади на српство, и да сви морају у томе непомични бити, док се Хрвати не приволе да признају што је српско на Приморју, а у противном да ће Срби иступити из Народне странке, и саставити самосталну српску странку.
5. да се сви морају старати о томе, како би се могао чим пре основати српски лист на Приморју.
6. ови закључци да се наштампају у облику прогласа свима Србима у Приморју.“²⁹

Овај проглас је одмах након састанка одштампан и разаслат. Убрзо након тога стигло је разним члановима састанка писма подршке Срба из читавог приморја, у којима се јасно види да су готово сви приморски Срби истог мишљења о потреби одбране српства. Тада се јавила потреба о самосталном политичком деловању која ће се убрзо и остварити.

Још један битан догађај из политичког живота Далмације довео је до одвајања и конфронтирања српских и хрватских снага. У новемру 1878. године умро је у Бечу Стјепан Љубиша. Већ 1861. године Љубиша је изабран за народног посланика у Сабору далматинском и у бечком царевинском већу, године 1870. Постао је председник Далматинског сабора.³⁰ Кад је у Народној странци, чији је он био члан, почела да преовлађује клерикална антисрпска струја, Љубиша је бранећи српске интересе све више долазио у сукоб са главним представником те струје дон Миховилом Павлиновићем. На седници на којој му је поништен мандат, Љубиша је одржао говор у коме је оптужио жељу својих хрватских колега да га уклоне са политичке сцене.

Обраћајући се владиној већини, Љубиша је изговорио и ове тешке речи: „Ја знам да ви мене не трпите, јер сам Србин по народности и православан вјером...“³¹ Љубишин говор из сабора штампан је као посебна брошура, био је разаслат на све стране и имао је великог одјека, сматран је чак и његовим политичким тестаментом. Кампања против њега није престајала ни после поништавања његовог мандата, јер је он још увек био политички активан, као посланик у Аустријском парламенту, где ће остати све до своје смрти у Бечу 11. новембра 1878. године. И после ње-

²⁹ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 35.

³⁰ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији*, стр. 60.

³¹ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација*, стр. 268.

гове смрти хајка на њега је настављена, нарочито од стране *Narodnog Lista*, у којој је предњачио Павлиновић. Кампања против Љубише имала је великог одјека и биће један од главних повода за оснивање српске странке у приморју.

Једна од кључних година политичког живота у Далмацији свакако је 1879. година, када су одржани избори за царевинско веће у изборном котару Задар — Паг — Раб — Бенковац. Аутономаши су имали превласт на Пагу и у Задру, што је условило да од приморских, нарочито буковичких Срба, зависи избор новог представника овог котара за царевинско веће. Ово је био готово идеалан тренутак да се остваре ставови кожловачког сабора одржаног претходне године. Пошто кандидат који би био из српских редова не би имао шансе за победу, избор је био на двојци кандидата: Миху Клајићу којег је кандидовала Народна странка и Густаву Иванићу, кандидату аутономашке, италијанске странке. На претходним изборима 1874. године био је изабран М. Клајић који није испунио српске захтеве, тако да су се Срби природно почели приближавати аутономашима, што је резултирало њиховом сарадњом на изборима. Важно је напоменути да је српски одбор у преговорима са Народном странком тражио да се истакне други кандидат те странке уместо Клајића, који није испунио њихова очекивања у претходном периоду.

Један од главних иницијатора сарадње са аутономашима био је Милаш, чија је улога у тадашњем српском покрету несумњиво била велика. У преговорима са аутономашима Срби су истакли своје услове кандидату Г. Иванићу, а то су:

- а) да ће поштовати српску народност, бранити српски језик,
- б) бити против сједињења Далмације с Хрватском и Славонијом а за сједињење Далмације са Босном и Херцеговином у Аустрији.

Иванић је дао писмену изјаву да ће заступати и бранити поменуте српске захтеве 6. јула 1879. године у Задру.

Сутрадан су избори одржани и буковички Срби су дали Иванићу своје гласове, захваљујући којима је био изабран за посланика у царевинском већу. Овај избор поздравили су Срби мноштвом телеграма из свих крајева.

Ове изборе, на којима је изабран аутономаш Иванић, далматински Хрвати су назвали „буковичким издајством“ и због тога су увек пребацивали Србима да су издали народну ствар, мада су касније и они сами склапали изборне компромисе са аутономашима на општинским изборима.

Никодим Милаш и српско-аутономашка сарадња у Далмацији

Почеци српско-италијанске сарадње у Далмацији датирају још пре ступања Никодима Милаша на далматинску политичку сцену. Најбољи пример те сарадње је случај далматинског епископа Стефана Кнежевића који је по свом епископском положају имао место у Далматинском сабору.

Победа аутономаша на изборима за Сабор 1867. године пресудила је наравно о саставу заступника у Царевинском вијећу. Изабрана су тројица аутономаша проиталијанске оријентације (Вајамонти, Ларенна, Мичели-Виттури), православни епископ Кнежевић, који је раније напустио редове Народне странке и један народњак — Љубиша.³²

Вероватно је под притиском државне власти еп. Кнежевић приступио италијанском клубу на Далматинском сабору. Не треба заборавити ни чврст став овог

³² Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji...*, str. 117.

епскопа према унијаћењу Срба у његовој епархији, које је у већини случајева било прећуткивано, па чак и одобрavano од неких клерикално настројених Хрвата у Народној странци.

Читав низ критичких и ироничних примедби гласило народњака упућује на рачун православног епископа Кнежевића који је, улазећи у италијански клуб, постао „човек италијанског језика“. *Il Nazionale* пита стога на који начин он тамо намерава бранити интересе својих верника који говоре словенски језик. Политички програм споменутих далматинских заступника *Il Nazionale* назива потпуно провладиним. Приступање Кнежевића италијанском клубу наишло је на оштру реакцију општина насељених Србима. У писму објављеном у *Il Nazionale* те су општине изјавиле да Кнежевић не представља њихова начела и интересе.

Сарадња Срба и аутономаша у Далмацији потрајала је и после избора за Царевинско вијеће 1879. год. Тако је на идућим изборима од 4. августа 1881. године у задарском изборном срезу, у курији велепорезника, изабран за посланика Далматинског сабора заједнички српско-аутономашки кандидат Љубомир Вујновић, један од првака Српске странке и најближи сарадник Никодима Милаша. Вујновић је добио 55 гласова и 26 аутономашких.³³ У Дубровнику је такође српско-аутономашка сарадња резултирала победом на општинским изборима.

Никодим Милаш је 1881. године превео са италијанског на српски језик говор аутономашког вође Антонија Бајамонтија у Даламатинском сабору. У том говору Бајамонти је ласкао Српској странци, а нарочито њеном вођи Сави Бјелановићу и његовом *Српском лисћу*. Говорио је о симпатичној Србији коју чека светла будућност. За њега је сарадња између Срба и Италијана била дело високе политичке мудрости.

Широм Далмације, аутономаша су 1881. године покренули акцију прикупљања новчаних прилога за подизање споменика главном идеологу аутономашке политике Николи Томазеу у његовом родном граду Шибенику. Док су Хрвати бојкотовали ову акцију, далматински Срби су се на предлог Никодима Милаша свесрдно одазвали.

Тим поводом *Српски лисћ* је објавио подужи чланак из Милашевог пера у коме се хвале српска и италијанска народност и велича Н. Томазео као прави син Далмације који никада није порицао словенско-српску особеност Далмације, прожету италијанском културом: „Томазео каже, да нема далматинца аутономисте, у коме не би било капи словенске крви.“³⁴ Овај Милашев чланак зове се *Српство и италијанство* и излазио је у три дела у *Српском лисћу* 1880. године.

У њима Милаш упоређује српску и италијанску историју величајући њихов слободарски дух. Хвали српску и италијанску културу, велича српску и италијанску књижевност, а нарочито песништво. „Данте нам ставља своју *Божанствено комедију*, а Његош свој *Горски вјенац*: Ово су два спјева у којим се исказују генији ових двају народа лебдећи за слободом народном... Одушевљење које се развија до најсавршенијих трагичких, епских и лирских форми, те изазивље у читаоцу најсилније домољубне осјећаје. Такви су писци међу италијанским трагик, Алфијери, гениј који први у ново доба изазивље у италијанима љубав ка отаџбини, Росети пјесник италијанског јединства, Силвијо Пелико жива слика љубави према отаџбини и Масимо д'Ацелијо апостол италијанске слободе. С овим италијанским књижевницима могу се достојно упоредити наши српски књижевници Сима Милутиновић, бесмртни

³³ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр 315.

³⁴ *Српски лисћ*, *Српство и италијанство* 2, Задар 1880, 2 (14), бр. 14.

Бранко, Змај Јовановић и Јакшић. Истина и Мажуранић, Хрват, у Смаил Аги Ченгићу (ако је ово његов спев о чему се неки критичари сумњају) узвисио се до италијанских и српских песника, али одкуд узима тему, одкуд народне идеале? Из српске историје, из најчистијих извора српских, из живота црногорског.“³⁵

Међутим, није све остало само на овом Милашевом чланку. *Српски лист* је посебно позвао све српске црквене општине, културно-просветне установе и омладинске дружине да прикупљају прилоге за Томазеов споменик. Међу приложницима нашли су се владика Стефан Кнежевић, архимандрит Јеротеј Ковачевић, ректор Богословије Никодим Милаш.³⁶

Против ове српско-италијанске сарадње у Далмацији устали су Срби католици углавном из Дубровника. Лујо Војновић, у посебној брошури, први се одлучно изјаснио против даље сарадње с образложењем да је „свежа с аутономашима политичка грешка а морална блудња, и да ваља да српска парламентарна странка, док се коначно не ријеша српско-хрватско питање, војује за свој програм сама.“³⁷ Протест Срба католика није уродио плодом, тако да је ова српско-италијанска сарадња била настављена и наредних година. Крај ове сарадње окончан је Ријечком и Задарском резолуцијом 1905. године, које су одлучиле даљи ток заједничког српско-хрватског деловања у Монархији.

Нема никакве сумње да је Милаш био један од главних иницијатора српско-италијанске сарадње у Далмацији. Да би се лакше схватила оваква његова политичка делатност, неопходно је разумети у каквој се ситуацији тих година налазила српска заједница у Далмацији. Стални напади на веру и народност, нарочито од нарастајућег клерикализма у Народној странци и њених сателита, натерали су Милаша и његове саборце да се окрену аутономашима, како би заштитили интересе свог народа. Резултати овакве сарадње били су видни и потврђени Ријечком и Задарском резолуцијом, када је Србима у приморју враћена њихова равноправност од стране хрватског политичког фактора, у њиховој даљој заједничкој жељи за уједињењем у заједничку државу јужних Словена.

У *Narodnom Listu* тада је завладао прави бес. У 53. и 54. броју писало је поред других ствари и следеће: „Uzrok pada dr Klajića jest crno izdajstvo one podkupljene i podle svjetine, onih odmetnika i kukavica obrovačkih i kistanjskih Srba; to je izdajstvo srpskog smrada, koji smrad mi Hrvati moramo kao hrdju otisnuti sa zdravog našeg hrvatskog tijela.“³⁸

У све већој напетости, суочени са све већом критиком од стране *Narodnog Lista*, Срби из Буковице издали су брошуру у којој су изнели своје образложење одлуке у време избора. Аутори брошуре, Срби Буковчани при избору за царевинско веће 25. јуна — 7. јула 1879. највероватније су били професори задарске богословије, Милаш и Вујновић.

Садржај брошуре објавио је *Il Dalmata* (6. 8. 9. 8. 20. 8. 1879). У вези са издавањем ове брошуре догодио се инцидент. Штампарија је предала обавезни примерак на одобрење цензури и не чекајући да прође рок од 24 сата предвиђен законом предала га Милашу. Због тога је начелник округа Фортис предао предмет тужилаштву (Fortis Namjesništvu 31. 7. 1879, PAZ, PSN, Kart. 586, br 511/ris.).³⁹

³⁵ Српски лист, *Српско и италијанско* 1, 26 (7) април 1880, бр. 13.

³⁶ Коста Милигиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 316.

³⁷ Исто, стр. 316.

³⁸ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 48.

³⁹ Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji*, стр. 234.

Брошура је садржала попис проблема и замерки на рачун вођства Народне странке који су требали сведочити о притску и ниподаштавању Срба од стране Хрвата. Главна критика је била усмерена првенствено према вођи Народне странке Павлиновићу и његовом гласилу *Narodnom Listu*. Напоменута је и хајка која је била вођена прозивом Љубише. На идеолошкој платформи Народној странки замерало се на клерикализму. Због одбијања да се на изборима истакне други кандидат уместо Клајића, дуковички Срби су одлучили да прекину сарадњу са Народном странком и да формулишу свој властити програм. Тада се родила идеја о оснивању Српске странке, али таква идеја била је оличена у нади да ће у Народној странци преовладати струја која неће подржавати Павлиновића.

На ову брошуру одмах је реаговао *Narodni list* називајући је памфлетом. Тај лист је поред осталог заузео став да не може 1/5 становништва која је православне вероисповести наметати своју вољу хрватској већини у Далмацији. Због ове брошуре *Narodni list* је у свом 62. и 63. броју ударио на личности Милаша и Вујновића, као главне кривце Клајићева пада и свега овог, као што се лист изразио, „издајничког српског покрета у Далмацији“.⁴⁰

Као одговор на ово, оброчачки и кистањски бирачи издали су посебан штампани лист са насловом *Буковички Срби „Narodnom Listu“*, у којем су изразили своју потпуну солидарност са професорима Милашем и Вујновићем, одбијајући све потворе *Narodnog Lista*, и објавили и њему и свим далматинским Хрватима да више никада неће с њима имати никакве заједнице у народним пословима.⁴¹ Овај штампани лист био је објављиван у бројевима новосадске *Засјаве* који су излазили у јулу и августу 1879. године после избора за царевинско веће.

Пре свега су одбили ону неутемељену потвору *Narodnog Lista* да је *Изјава* дело само професора Милаша и Вујновића. Професори Милаш и Вујновић су истомишљеници.

Овим је тада пресечена свака даља сарадња између приморских Срба и Хрвата, нарочито у Народној странци, која од тада постаје изразито хрватска странка.

Улога Никодима Милаша у оснивању *Српској Листи* и Српске странке

Крајем седамдесетих година XIX века вођене су оштре полемике између *Народној листи* и *Засјаве*, односно између Павлиновића, Бјанкинија, с једне, и Лазара Томановића, Саве Бјелановића, Марка Цара, Никодима Милаша и осталих дописника из Далмације и Боке Которске, с друге стране. Ове полемике су све више продубљивале међунационални јаз између Срба и Хрвата. Пошто нису имали своје гласило, код Срба у Далмацији се све више осећала потреба о оснивању свог листа преко којег ће моћи да искажу своје ставове.

Прва мисао о настанку Српског Листа зачета је 1870. године на једном састанку српских првака из Горње Далмације, у манастиру Крки.⁴² Пошто су међунационални сукоби те године били у свом зачетку, до остварења те идеје још није дошло. Затим је на састанку у Кожловцу 1878. године било одлучено и одштампано у прогласу, у петој тачки, да се покрене *Српски лист*. Тадашњи напори Милаша и осталих учесника овог састанка нису уродили плодом.

⁴⁰ Н. Милаш, *Аутобиографија*, стр. 49.

⁴¹ Исто, стр. 49.

⁴² Марко Цар, *Сава Бјелановић, један поглед на њисца 1911*, стр. 18.

До формирања посебног одбора за покретање *Српској листи* на приморју дошло је тек на састанку одржаном у Обровцу 15. августа 1879. године. На састанку се нашироко разговарало о новом положају у којем се сада Срби на приморју налазе, и пошто се сада морало самостално радити са специфичним српским обележјима и спремити поље за самосталну српску политичку странку, утврђено је било на том обровачком састанку да први посао мора бити оснивање политичког *Српској листи*. Ради овог одмах је састављен био нарочити одбор од шест лица, која су морала да овај посао отпочну и да га по могућности остваре до краја године.⁴³ У одбор су изабрана три грађанина: Владимир Симић, Владимир Десница, Андрија Кнежевић и три свештена лица: Никодим Милаш, Љубомир Вујновић, Јеротеј Ковачевић.

Овај одбор је, између осталог, упутио и позив свим приморским Србима од Задра до Будве, о покретању српског листа, те од њих тражи помоћ како би лист што пре угледао светлост дана.

Неколико дана након овог позива кренули су да купе потписе приложника листа, по Далмацији проф. Вујновић, а у Дубровнику и Боки Которској проф. Милаш.⁴⁴

За покретање листа прикупљено је било 375 прилога, сваки по 25 форинти, свега 9.375 форинти, и то: у Далмацији 6.050 форинти, у Боки 2.600 форинти, и у Дубровнику 725 форинти. Одмах је изабран административни одбор који ће тим капиталом управљати.⁴⁵

Када је обезбеђена материјална страна листа, веома је битно било ко ће бити његов уредник, јер је од многога зависило на који ће начин бити заступани српски интереси на приморју. Још на обровачком састанку Милаш је дао предлог да се за уредника постави Сава Бјелановић, који је управо био завршио правне науке и којег је сматрао за најподеснијег за обављање уредничког посла.⁴⁶ Многи учесници састанка изразили су бојазан да је С. Бјелановић премлад за такав један одговоран посао. На крају је ипак било пуштено Милашу да одлучи о овом питању. Милаш је био ступио у дописивање са Бјелановићем, те га је позвао да дође на скупштину у Задар, на којој ће се одлучивати о овом питању.

Око питања именовања уредника листа на задарској скупштини дошло је до извесних неспоразума. Милаш је за уредника предложио С. Бјелановића, али је захтевао да се у Обровцу формира посебан одбор који ће надзирати његове чланке. Бјелановић је одбио да прихвати уредничко место под оваквим условима, правдајући се како је Обровац удаљен од Задра. Није пристајао ни на какав надзор и инсистирао је на својој уредничкој независности.

„Има право Милаш: на састанку поднешен је његов правилник, по коме је уредник морао слати своје чланке на преглед нарочитом одбору, а тај одбор имао је бити у Обровцу. Ја сам само ово изјавио: да се уредништва не би примио, кад би то правило потврђено било. Али други су своје сумње изражавали. Пошто је Обровац далеко и комуникације слабе, пошто Обровчани, иначе честити Срби, имају својијех посла, те не могу без прекида сједнице држати, то би *Српски лист*, по том правилу, тек сада могао писати о Сливници. Него, Милаш је на страни ствар бистрио и казивао, да ће он добити прокуру тог одбора. И баш стога тај је пропис укинут, што се Милаш наметао за цензора, а по том што сам се ја примио уредништва.“⁴⁷

⁴³ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 50.

⁴⁴ Исто, стр. 53.

⁴⁵ Исто, стр. 54.

⁴⁶ Исто, стр. 53.

⁴⁷ Српски лист, „На једну отворену ријеч арх. Милаша“, 4 (16) 6, 1886, 22.

Овај спор око уредништва *Српској листи*а биће један од главних разлога размиолажења Бјелановића и Милаша како у поменутом листу тако и у српској странци.

Скупштина је одржана у октобру 1879. године и на њој је усвојено да уредник лист буде Сава Бјелановић.⁴⁸

На предлог Лазара Томановића било је усвојено да име листу буде *Српски лист*, и да он буде „гласило за српске интересе на Приморју“, а тако исто и да лист за сада излази једанпут недељно.⁴⁹

Лист је основан као акционарско друштво. Први број *Српској листи*а појавио се у Задру (2) 14. јануара 1880. године, да би 25. маја (6. јуна) 1888. године променио назив у *Српски Глас*. Излазио је до 26. децембра 1904 (7. јануара 1905), када је објављен последњи број.⁵⁰

Српски лист/глас је више од деценије, све до покретања *Дубровника*, био једино гласило српског народа и Српске странке, односно Српске народне странке на приморју. Пре појаве овог листа Срби у Далмацији нису имали гласило сличног карактера.⁵¹

Значајну улогу имао је и дубровачки *Словинац* који је био лист за књижевност и уметност, али се бавио и политиком. Мада је популаризовао Србију и Црну Гору и био оптуживан за прелазак у „српске воде“, наступао је са јужнословенских позиција. Пошто се залагао за измирење Срба и Хрвата, не може се сматрати поборником искључиво српских интереса. Тек са *Српским листом*, Срби у Далмацији су први пут добили своје праве политичке новине.⁵²

Програм *Српској листи*а објављен је у *Засјави* пре него што се појавио први број, да би се јавност унапред заинтересовала за нову странку и њен орган. Најзад, после дугих припрема, изашао је први број, доневши на првој страни, крупним словима тај програм.⁵³ Приморски Срби у недостатку свог гласила, радо су читали новосадску *Засјаву*, тако да је *Засјави* програм *Српској листи*а послао сам С. Бјелановић. У програму је приказан развитак српско-хрватских односа у Далмацији.

Дакле, програм *Српској листи*а може се свести на неколико тачака:

- 1) борба за интерес Срба у Далмацији и на свим осталим државноправним територијама које су насељавали, и то без обзира на њихову верску опредељеност,
- 2) супротстављање покушајима уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, брига о словенским народима и земљама,
- 3) развој прилика у Босни и Херцеговини, привредни, социјални и културни проблеми у Далмацији.

У једном делу програма истакнуто је да ће се бавити и економским и привредним проблемима Далмације, мада то ипак није био његов примарни задатак.⁵⁴

Оснивачи *Српској листи*а и Српске странке су у свом програму јасно истакли како никада неће заузимати антихрватски, нити антијужнословенски став, и да ће се увек залагати за српско-хрватску слогу.

Око *Српској листи*а био је окупљен низ личности које је Сава Бјелановић пажљиво бирао, објављујући само текстове људи вичних перу. Осим њега и Душана

⁴⁸ Н. Милаш, *Успомене*, стр. 54.

⁴⁹ Исто, стр. 54.

⁵⁰ Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији*, стр. 38.

⁵¹ Исто, стр. 37.

⁵² Исто, стр. 37.

⁵³ Коста Милитиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 303.

⁵⁴ Софија Божић, *нав. дело*, стр. 49.

Баљка, сарађивали су и Лазар Томановић, Људевит Вуличевић, Никодим Милаш, Љубомир Вујновић, Јово Метлички и други.⁵⁵

Сви поменути сарадници листа били су људи високог образовања и културе, што се закључује из њихових биографија.

Покретање Српског листа међу првима су поздравили *Застава* и *Глас Црногораца*. Наишао је на одобравање широм српског народа, што се види из броја претплатника овог листа из Србије, Босне и Херцеговине, Војводине итд.

Припадници и симпатизери Народне странке дочекали су покретање Српске странке и *Српског листа* веома бурним реаговањем не бирајући речник како би изразили своје незадовољство. Католичка Далмација нападала је *Српски лист* још оштрије него *Словинца*, распаљујући религиозни фанатизам и шовинистичку мржњу познатом фразеологијом ултрамонтантске штампе. Истовремено, реаговао је и загребачки *Одзор*, само са других, такође конзервативних, али мање клерикалних позиција.⁵⁶

Павлиновић се такође истакао у својим нападима на *Српски лист*, нарочито у својим чланцима у *Narodnom listu*, *Мисао српска* и *мисао хрватска од јодине 1848–1882*, чиме је започео прави новинарски рат.

Често се могло чути у нападима на *Српски лист* како је он тобоже „калуђерско клепало“. Противницима је сметало што се идеја о настанку овог листа родила на састанцима у манастиру Крки, иако је он излазио и био уређиван од стране Бјелановића у Задру.

Српски лист је одбијао од себе приговор да му је програм искључиво српско-православни — као што су то у више махова тврдили *Narodni list* и *Katolička Dalmacija* — и истицао како је његов програм само српски, без обзира на верску припадност. Због тога је постепено окупио око себе и један део Срба католика, понајвише из јужне Далмације и Боке Которске.⁵⁷

Оснивање Српске странке 1880. године означило је крај дотадашње сарадње далматинских Срба и Хрвата у народном покрету, која је трајала од 1860/61. године, када су по први пут добили могућност да заједно одлучују о својој будућности. Организовање Српске странке протичало је заједно са настанком и покретањем њеног органа *Српског листа*.

Српски посланици на далматинском сабору, чим се отворио сабор у јулу 1880. године, одмах су се организовали као самостална политичка српска странка и ставили свој политички клуб.⁵⁸

Улога Никодима Милаша била је једна од кључних до оснивања Српске странке и *Српског листа*, али од тог тренутка његово бављење политиком није више било тако директно и упечатљиво као што је било до тог момента.

Као што су у Народној странци у Далмацији постојале две струје, десна — римокатоличко-клерикална, Павлиновићева, и лева, умеренија и либералнија, Клајићева, тако су се и у Српској странци почеле формирати две струје. Милаш је припадао десној струји која је била претежно заступљена код Срба у северној Далмацији. Често је била и називана клерикалном само због тога што је имала подршку већине православног свештенства у Далмацији. Друга струја, лева и либералнија, била је окупљена око С. Бјелановића, имала је своје главно упориште у Боки и Дубров-

⁵⁵ Исто, стр. 44.

⁵⁶ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 305.

⁵⁷ Исто, стр. 307.

⁵⁸ Н. Милаш, *Аутобиографија*, стр. 58.

нику. Обема струјама било је заједничко да одбране српске интересе у приморју. Главни заједнички непријатељ била им је Павлиновићева струја у Народној странци, према којој су имали заједнички критички став. Понекад се чак и Бјелановићева струја критичкије односила према Павлиновићу него Милашева.

Приближна је уједначеност утицаја друштвених група које су подржавале либерално-радикалну (адвокати, бележници, професори, учитељи, студенти, лекари, део чиновника), односно конзервативну струју (трговци, поседници, православни свештеници и део чиновника) у вођству (58% конзервативаца према 42% либерално-радикалних) и међу чланством (47% конзервативних према 43% либерално-радикалних).⁵⁹

Остатак од 10% чине 5 начелника и 1 чиновник, чију евентуалну припадност конзервативној, односно либералној струји у Српској странци није било могуће утврдити јер нема прецизних података о њиховом стварном друштвеном (професионалном) пореклу нити о њиховим политичким склоностима.⁶⁰

Павлиновићев *Narodni list* није хтео ни да чује за идејна размимоилажења унутар Српске странке и стално је називао *Српски лист* „калуђерским клепалом“.⁶¹

Ово је, наравно, била само једна злонамерна придика од стране Павлиновића, јер је само архимандрит Милаш био један од озбиљнијих сарадника тог листа. Осим тога, *Српски лист* поред ћирилице издавао је доста чланака и на латиничном писму, што није био случај са *Narodnim listom*, који је још од 1878. године искључио ћирилицу из употребе.

Српском листу се често замерало од стране православног свештенства, па и од самог Милаша, што је по неким питањима био исувише либералан и што не води довољно бриге о православним свештенству у приморју.

У којој мери је Никодим Милаш био незадовољан писањем *Српског листа*, можда најбоље показује његово писмо из 1882. године упућено Лазару Томановићу, у коме се жали на редакторе *Српског листа*:

„Слабо слушају моје савјете, али ја сам ипак препоручио им, да се не заносе толико њекаквим либерализмом, јер то опет коме највише шкоди, него ли самим Србима... Ватрена младеж мисли бог зна шта лармом учинити... Да знате, мој Господине, колико пута морам да се мучим, док их приволим на што паметније и умјереније! Неће да разумију, да умиљато јагње двије мајке сиса, и да се пркосом не постиже ништа.“⁶²

У отворени сукоб са *Српским листом*, односно са С. Бјелановићем, Милаш долази 1883. године, када је изабран за члана извршног одбора Матице далматинске. Поред архимандрита Милаша, за чланове тог одбора изабрани су: Иван Данило и Јурај Бјанкини, који су били свештена лица римокатоличке цркве. Наиме, као члан Матице далматинске, Милаш се одлучно залагао, у чему је и успео, да се Матица далматинска не сједини са Матицом хрватском. Он каже: „а то се није догодило, него је наша *Матица* остала и даље у Задру, благодарећи између других, на име и мом настојању о томе.“⁶³

Наиме, *Српском листу* је сметало што су сва три члана Матице далматинске из редова свештенства, тако да је у својим издањима често веома оштро критиковало

⁵⁹ Tihomir Rajčić, *Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranici u Dalmaciji 80-ih godina 19. stoljeća (vjer-ska gledišta)*, Zagreb, stručni rad, str. 184.

⁶⁰ Исто, 184.

⁶¹ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 311.

⁶² Српски лист, *Дневна ишњања*, з. 4. 1883, стр. 1.

⁶³ Н. Милаш, *Једна отворена ријеч*, Задар 1886, стр. 6.

овај избор, а нарочито Милаша: „Усталом, не можемо на ино а да не примјетимо како вук гдјегод длаку мијења, али ћуд никад: три одборника, три попа!“⁶⁴

Поред тога, Милаш је оптуживан да није довољно одан својој Цркви и народности. Међутим, оклеватан је и да је у својим проповедима у задарској Цркви Св. Илије оптуживао и вређао сваког ко би се усудио исказати и најмању сумњу у његову оданост Православној Цркви и српској народности. Управо је те 1883. године, када је изабран за члана Матице и када су почели напади на његову личност, Милаш прекинуо своју сарадњу са уредништвом *Српској листи*.

Никодим Милаш је 1886. године реаговао једном оштром изјавом под називом *Једна отворена ријеч*, коју је послао уредништву *Српској листи* да је објави у првом наредном броју, позивајући се при том на закон о штампи. Међутим, редакција *Српској листи* одбила је да штампа ову Милашеву изјаву. На овакву одлуку редакције Милаш је одлучио да своју брошуру одштампа. У њој Милаш брани поред својих и ставове свог пријатеља Вујновића, истичући како њима двојици припада највећа заслуга за оснивање *Српској листи*:

„Да ми је пре шест година когод рекао, да ћу ја данас морати штампати ове ретке у посебном листу, ја би му казао био, да није при својој свијести. Међутијем то се ето догоди; и кад су ми неки пријатељи тада опажали, да се одвећ заносим, што толико времена улажем и толико новца трошим, да оснујем *Српски лист*, јер ће ми се најпослије неблагодарношћу отплатити — данас видим, да су ти моји пријатељи потпуног разлога имали... Ја сам настојао, пре него ће се покренити лист, да се једним Правилником ограничи евентуална самовоља уредника листа, али је мој предлог био одбивен — и догодило се данас са овим листом оно што сам ја тада предвиђао.“⁶⁵

За оптужбе на његове проповеди, Милаш даље каже:

„1. Послије онога доба, како сам је држао у задарској цркви великопосне проповједи, тај се ваљда сувишни догађај већ укинуо, — и ове године ја нити сам говорио, нити сам помишљао каквих проповједи говорити.

2. Не питајући шта је могло турско цркве Св. Илије представљати госп. Епископу далматинском односно уображених мојих проповједи, ја називљем ниским клеветником свакога без разлике, који се усуди исказивати ма и најмању сумњу у погледу моје оданости православној цркви и моје привржености српској народности. До арх. Милаша није нико смио у Далмацији написати књигу „Кирил и Методије и истина православља“; исто као што да Милаша и пок. Вујновића није било, не би ваљда ни данас Српског листа још било... Кроз јавност дознао сам, што се званично водило, кроз јавност и одговарам, а Вас позивам на основу 19. закона о штампи, да овај мој исправак у првом броју *Српској листи* штампате.“⁶⁶

Неслагање између Бјелановића и Милаша настављено је и наредних година. Српски лист се под Бјелановићевим уредништвом критички односио према Милашу, вероватно бојећи се његовог великог утицаја који је имао у Далмацији. Милашев коначни разлаз са *Српском листом* догодио се 1885. године када се избрисао са листе претплатника, што је поменути лист с радошћу и објавио:

„Архимандрит Никодим Милаш и Конте Војновић-Ужички избрисали су се из претплатника *Српској листи*, зато честитамо „народу“ два нова читаоца.“⁶⁷

Исте и наредне 1886. године Милаш је почео да сарађује са *Narodnim listom*, што се, наравно, није допало Бјелановићу. Он је оштро критиковао ту сарадњу у

⁶⁴ С. Бјелановић, *Српски лист*, 16. 1. 1886, На *једну отворену ријеч архимандритија Милаша*.

⁶⁵ Н. Милаш, *Једна отворена ријеч*, стр. 2.

⁶⁶ Исто, стр. 4–5.

⁶⁷ *Српски лист*, 1885, 26 (8), бр. 46.

својим чланцима *На једну ошворену ријеч архимандрита Милаша* који су били објављивани у *Српском листу*.

О Милашу писао је *Narodni list* да је „он са себе свукао народни осјећај, кад је обукао калуђерску мантију... и још је писао да баца образ под ноге, називао га гадом и смрадом, приказивао га као срамотом наше странке. Дакле ако је Милаш данас значајно досљедан отуда има се закључити да је *Narodni list* грдно недосљедан или да се руга са Милашем.

Narodni list руга се и са собом и са Милашем. Али ипак биће нека свеза по сриједи која доводи *Narodni list* на непромишљене хвале.⁶⁸

Бјелановић је такође оптуживао Милаша да је хтео да у Српској странци постане исто што и Павлиновић у Народној странци, те да је хтео преузети вођство странке.

Милаш је у *Narodnom listu* узвратио на нападе С. Бјелановића минимизирајући његову улогу у оснивању Српске странке и *Српског листа*.

Narodni list бележи и постојање различитих струја унутар Српске странке, пишући о сукобу између „калуђераша и некалуђераша“, тј. православних конзервативаца с либерално-радикалном струјом у Српској странци. Тако се учача и напетост међу тим струјама, поготову у изборно доба, када није јасно хоће ли православни конзервативци с Милашем на челу подржати кандидатуру вође странке, али и челну особу либерално-радикалне струје Саве Бјелановића.⁶⁹

До измирења између Милаша и Бјелановића дошло је 1891. године, када је Сава Бјелановић дошао код Милаша, тада далматинског епископа, да тражи благослов за венчање које се требало обавити за време божићног поста. Када му је дао благослов, Сава Бјелановић се пожалио Милашу како је био принуђен да подлегне притисцима тако да је морао писати против њега у *Српском листу*, „јер да су многи пријетили иступом из српске странке, и ради тога да је морао у својем листу писати против мене, извињавао се за то молећи ме сада да бацим све оно у заборав и да будем пријатељ његовом српском листу ‘који сте’ рече, ‘Ви сами основали.’“⁷⁰ Том приликом Бјелановић је Милашу напоменуо како *Српски лист* има финансијских проблема, замоливши га ако може да напише петроградском *Словенофилском друштву* да новчано помогне *Српски лист*. Овај њихов сусрет крунисан је измирењем, које је трајало све до смрти Бјелановића 1897. године. Од тренутка измирења често су посећивали један другог, Сава је био редован гост на свечаностима које је Милаш приређивао о разним приликама. *Српски глас* је са симпатијама писао о Милашу, што су пратили и остали листови попут *Дубровника*, *загребачког Србодрана* и *новосадске Засјаве*.

У својој другој деценији живота *Српски лист/глас* често је западао у финансијске проблеме. Постоје докази да је лист у више наврата потпомогнут финансијски од Србије. Из тог времена остало нам је једно писмо које је Милаш јануара 1895. године упутио српском министру, у којем тражи финансијску помоћ за лист. Да је писмо постојало, сазнајемо из писма митрополита Михајла Јовановића министру Стојану Новаковићу, „Епископ далматински г. Никодим Милаш моли да вам представим потребу да се помогне листу *Српски глас* који је једини у оном крају који брани српство од навале туђинштине. По молби топло препоручујем овај предлог Вама г-не Министре, да изволите указати какву помоћ да се очува српство у Далмацији. Молићу за ваш одговор.“⁷¹

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Tihomir Rajčić, *Sava Bjelanović i njegova struja...*, str. 180.

⁷⁰ Н. Милаш, *Аутобиографија*, стр. 81.

⁷¹ АС. Заоставштина Стојана Новаковића, 1824. ориг., писмо митрополита Михајла С. Новаковићу, Београд 3. фебруар 1895. год.

Да ли је стигао Новаковићев одговор, за сада остаје тајна. Међутим, Ђоко Слијепчевић каже да је после писма, Српском гласу упућено 240 форинти „на име претплате“.⁷²

Исте године у лето митрополита Михајла у Београду посетио је и С. Бјелановић тражећи финансијску помоћ за *Српски глас*.

Најбољи пример складног пријатељства између Милаша и Бјелановића јесте Милашева препорука Бјелановића за заступника у Бечком парламенту 1896. године.

Након Бјелановићеве смрти горе поменути листови почели су са критикама и нападима на Милаша у којима се нарочито истакао *Дубровник*, лист који су издавали Срби католици. О њима Милаш није имао позитивно мишљење, сматрао је да је „католичко Српство“ само пуста реклама,⁷³ и да они заправо мрзе православну веру, те да су били „мирни и тобоже толерантни према православној вери за живота Саве Бјелановића“.⁷⁴

Милаш у *Аудиобиографији* окривљује Пуљезија да је као шеф странке у Дубровнику дао директиву редакцији страначког органа *Дубровника* да га напада, и да је тако писање утицало и на редакције *Заставе* и *Србодрана*.

Одлазак Бјелановића са далматинске политичке сцене проузроковао је кризу у Српској странци између либералне и конзервативне струје, која је трајала неколико година. Размимоилажења у Српској странци настала су поред осталог и због верских питања. Као православни епископ, Милаш је у православној цркви видео правог чувара српске мисли. Српство трију вера које је био прихватио и сам Бјелановић код њега је наишло на неразумеваше.

После смрти Бјелановића, Милаш је имао велики утицај у *Српском листу*. За то време карактеристична је подела у српској странци између два супротстављена тabora — првог око *Српског гласа*, и другог око *Дубровника*, у коме су главну реч водили Срби католици. По свему судећи, то је био сукоб између далматинског православног севера и римокатоличког југа, а манифестовао се кроз однос према Хрватима.⁷⁵

Крајем 1902. године Милаш постепено губи свој утицај у *Српском гласу* доласком др Крсте Ковачевића за посланика и издавача.

Међутим, Никодим Милаш са групом својих присталица покреће *Приморски српски лист*, чији први број излази 1. јануара 1903. године. Уредник новог органа је свештеник Павле Петрановић, а у групи окупљеној око њега у почетку главну реч воде уз Милаша: Јосо Кулишић, председник општине у Врлици, Владимир Десница, председник општине у Обровцу, Владимир Симић, потпредседник Далматинског сабора и Андрија Вујатовић, народни посланик.⁷⁶

Будући да је *Приморски српски лист* излазио као „орган Српске народне странке“, а *Нови српски лист* као „орган за српске интересе у Приморју“, *Српски глас*, који је у почетку био „орган српске странке“ а затим Српске народне странке, од 13 (26) марта 1903. године па до обустављања представљао се јавности као „орган српског народа“. Тиме је свакако желео да се дистанцира од Милашеве струје која је наступала као легитимна Српска народна странка и да нагласи да није заокупљен себичним страначким интересима, већ да брине о судбини целокупног Српства.⁷⁷

⁷² АС. Лични фонд Стојана Новаковића, бр. 1824.

⁷³ Н. Милаш, *Аудиобиографија*, стр. 105.

⁷⁴ Исто, стр. 105.

⁷⁵ Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији*, стр. 95.

⁷⁶ Коста Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, стр. 370.

⁷⁷ Софија Божић, *нав. дело*, стр. 94.

Покретње *Приморској српској листи* изазвало је велике нападе како на сам лист тако и на Милаша. *Српски глас* је изнео како је Милаш после повлачења Душана Баљка из редакције „стекао власт над њиме... и како је он вршио ту власт све док му је нису избили из руке крајем лањске године“. Против Милаша и *Приморској српској листи* устао је и *Дубровник*, тврдећи да је Милаш „представник ћесарско-краљевског српства, а да су његове присталице преторијанци“.⁷⁸

Поменути раздор у Српској народној странци разрешен је на скупштини у Сплиту 18. августа 1903. године, на којој је донет нови ревидирани програм Српске народне странке у 6 тачака. Председник странке постао је др Антун Пуљези, а потпредседник др Урош Десница. Пошто питање страначког гласила није дефинитивно решено, ту улогу су преузела сва три листа, *Српски лист*, *Нови српски лист* и *Дубровник*.⁷⁹

Приморски српски лист излазио је кратко време, Милаш је покушао да покрене још један лист у истом духу, *Нови српски лист*, али се и он убрзо угасио. Разлози су били, како он пише у својој *Аутобиографији*, неслагање са блиским сарадницима, који ће само неколико година касније апеловати властима да смене Милаша са епископске столице.

У наредном периоду па све до краја његовог живота 1915. године остарели Милаш готово да се више и није мешао у далматинску политичку сцену.

⁷⁸ Коста Милутиновић, *нав. дело*, стр. 371.

⁷⁹ Исто, стр. 371.